

מסמך רקע בנושא:
המפלגות בעידן החדש

מוגש לחה"כ מיכאל איתן

כתיבה: אלון רובינשטיין, עובד מחקר ומידע

אישור: ד"ר שירלי אברמי, מנהלת מחלקת מחקר

שרון סופר, ראש תחום חברה

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

כ' בשבט תשס"ה

30 בינואר 2005

תוכן העניינים

2	1. מבוא
3	2. המפלגות בעידן החדש – סקירה כללית של מצב המפלגות בעולם
3	2.1. שינויים במאפיינים הארגוניים של המפלגות ובבסיס החברות בהן
4	2.2. שינויים במאפיינים האידיאולוגיים של המפלגות
5	3. המפלגות בישראל
7	3.1. ירידת כוחן של המפלגות בישראל
7	3.2. השפעת הפריימריס והבחירה הישירה של ראש הממשלה על המפלגות
10	3.3. ירידת האמון במפלגות והתחזקות המגזר השלישי
12	4. השפעת אמצעי התקשורת על תהליך היחלשותן של המפלגות: מדיה-פוליטיקה
14	4.1. דמוקרטיה אלקטרונית
14	4.2. השפעת האינטרנט על התהליכים הפוליטיים
16	4.2.1. פורומים וקהילות וירטואליות
17	4.2.2. הצבעה בבחירות באמצעות האינטרנט
17	5. סיכום ומבט לעתיד
19	6. ביבליוגרפיה
21	7. נספח: התוצאות של ארבע מערכות הבחירות האחרונות לכנסת

1. מבוא

במסמך זה, שנכתב לבקשת חבר הכנסת מיכאל איתן, נבחנת ירידת כוחן של המפלגות בארץ ובעולם ונסקרים השינויים שחלו במבנה המפלגות בעידן החדש מתוך הדגשת תפקידה של התקשורת בשינויים אלה ובשינוי מערך הכוחות המפלגתי.

במסמך נסקרות הסוגיות האלה: ירידת כוחן של המפלגות בעולם, ירידת כוחן של המפלגות בישראל בעשור האחרון והשפעת אמצעי התקשורת בכלל והאינטרנט בפרט על התהליך. את המסמך יחתמו סיכום ומבט לעתיד.

אין צורה אחת אידיאלית של ארגון ושל מבנה מפלגתי. מפלגות נוטות להתאים את עצמן ולהסתגל לנסיבות, אשר משתנות באופן תדיר. מפלגות יכולות להתקיים בצורות שונות בו בזמן, לפנות לקהלים שונים ולהיות מושפעות מכוחות שונים הפועלים עליהן.

בשנים האחרונות עברו המפלגות בארץ ובעולם שינויים רבים. הפיחות המתמשך בכוחן של המפלגות, הירידה בתמיכה בהן ואף היעלמותן של פונקציות שהמפלגות נהגו למלא בעבר הביאו חוקרים בתחום מדע המדינה לקבוע כי אנו נמצאים בעידן של "קץ המפלגות". לעומתם יש הטוענים כי למוסד המפלגה עדיין יש תפקיד והשפעה על התהליכים הפוליטיים וכי המפלגות רק שינו את מבניהן ואת תפקידיהן המסורתיים.

בספרות המקצועית מועלות השערות רבות בניסיון להסביר מדוע המפלגות הגדולות שוקעות ודועכות: האם משום שהתנתקו מאידיאולוגיה ומהשקפת עולם וכך עברו תפקידי החינוך והסוציאליזציה לאמצעי התקשורת? האם משום שהמערכת הארגונית שלהן נחלשה והתרופפה או בשל חוסר היכולת של מנהיגיהן למשוך את הדור הצעיר שהוריו תמכו במפלגה? האם משום שהן אינן שולטות בסדר-היום הפוליטי או משום שהן אינן מסוגלות לקבוע מדיניות ציבורית יעילה? כל העובדות האלה תרמו ודאי את שלהן לשקיעת המפלגות, אולם נראה שהמפלגות הגדולות נחלשות בעיקר משום שנכשלו בתפקידן הבסיסי – תיווך בין רצון העם לבין השלטון. הן חדלו למלא את תפקידן הקלאסי – ייצוג האינטרסים החשובים בחברה ושילוב ביניהם.¹

¹ דני קורן, קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 14.

2. המפלגות בעידן החדש – סקירה כללית של מצב המפלגות בעולם

הגדרה רווחת של מפלגה היא: "ארגון פוליטי המתחרה על תפיסת השלטון או על השתתפות בו". אפשר למיין מפלגות על-פי עמדותיהן בשאלות מדיניות ואידיאולוגיות שונות, על-פי נטייתן לעמדות קיצוניות או מתונות, על-פי גודלן, על-פי מאפייני בוחריהן וכן על-פי המבנה הארגוני שלהן, למשל מפלגות המון מול מפלגות שלד.²

מפלגות המון הן מפלגות בעלות בסיס תמיכה עממי רחב המאגדות המוני חברים. מפלגות אלה הן אידיאולוגיות באופיין, ריכוזיות וביורוקרטיות בארגון, והיקף פעילותן רחב. **מפלגות שלד** הן מפלגות שבסיס גיוסן צר ובראשן עומדת קבוצה קטנה של מנהיגים ועסקנים. האידיאולוגיה במפלגות שלד היא משנית בחשיבותה, פעילותן מצטמצמת בעיקר לתקופת הבחירות והמנגנון שלהן ביזורי ורופף למדי.³

שקיעת המפלגות היא תופעה כלל-עולמית, וסימנה הבולט ביותר הוא ירידה בכוחן האלקטורלי והפרלמנטרי של מפלגות ההמון הגדולות. מפלגות אלה נחלשו ואיבדו בוחרים וחברים בשיעור ניכר בכל המדינות הדמוקרטיות. תהליכי מודרניזציה שהתרחשו במדינות הדמוקרטיות הביאו להיחלשות הסולידריות החברתית שהיתה בסיס קיומן של מפלגות ההמון. השינויים בריבוד החברתי, הפלורליזם וטשטוש המעמדות חוללו שינויים בדפוסי ההצבעה וגרמו למעבר בוחרים בין המפלגות, וכך פחתה יציבות המערכת המפלגתית. כיום אין המפלגות יכולות לסמוך עוד על תמיכה מסיבית של קבוצה חברתית מסוימת, והדבר גורם לתנודות אלקטורליות חריפות ולמהפכים פוליטיים ששינו את מפת המפלגות המסורתית.⁴

2.1 שינויים במאפיינים הארגוניים של המפלגות ובבסיס החברות בהן

חוסנה הארגוני של מפלגה נמדד ביכולתה לגייס משאבים – חומריים ואנושיים – וחשוב מכך, ביכולתה לחלק משאבים אלו באופן ששיג את מטרותיה. הירידה בכוחן של המפלגות מבחינה ארגונית מתבטאת בקשיים בגיוס כספים, באובדן העוצמה הפוליטית ובהצטמצמות היכולת לקבוע מדיניות ולהוציאה לפועל.

בעבר היו פעילי המפלגות חברים בארגונים קהילתיים והפיצו את עמדות המפלגה במגוון רחב של נושאים ועמדות כוח. כיום הכבוד לזהות המפלגתית מתעמעם והחברות במפלגה והפעילות בה איבדו מערכן: מספר הפעילים נתון בירידה וכמוהו גם מספר המפגשים של החברים הרגילים במפלגה, ואולם יש לזכור כי במפלגה יש רמות שונות של פעילות ושל מעורבות. לצד הדגם של חבר המפלגה מן השורה יש דגם של חבר מרכז המפלגה, שהשפעתו על התהליכים בה דווקא הולכת וגוברת. חבר מפלגה שנבחר למרכז המפלגה הופך למעשה מ"איש שטח" זוטר וחסר השפעה לחבר בכיר במפלגה, שיש לו כוח פוליטי רב.

² אברהם דיסקין, ימי ירושלים האחרונים: קווים לבחינת הדמוקרטיה הישראלית החדשה, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2001, עמ' 53.

³ בנימין נויברגר, **המפלגות בישראל**, האוניברסיטה הפתוחה, 1997, עמ' 18–19.

⁴ דני קורן, **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 12–13.

במדינות המערב הולכים ותופסים צוותי חשיבה ויועצים חיצוניים חלק ניכר מהפעילות המפלגתית בכל הקשור לקביעת המדיניות, לגיוס הכספים ולניהול מערכת הבחירות. כיום אין צורך במפגשי פעילים בסניף המפלגה כדי להעביר מידע ולקבל מידע. ערוצי הטלוויזיה, האינטרנט ומערכות הדיוור הישיר משנים את השיח התוך-מפלגתי. למרות כל האמור לעיל, יש חברי מפלגה שאינם מוותרים על הקשר הבלתי-אמצעי עם המפלגה, ואף שלכאורה קיימות דרכים נוחות יותר של מעורבות, הם בוחרים להשתתף בוועידות המפלגה ובחוגי בית.

2.2. שינויים במאפיינים האידיאולוגיים של המפלגות

נוסף על הפן הארגוני של המפלגות אין לשכוח את הפן האידיאולוגי, שיש לכל מפלגה באשר היא. גם אם הרושם הוא שמבחינה ארגונית המפלגות עוברות שינויים רבים, המפחיתים מכוחן, הרי מבחינה אידיאולוגית עדיין יש למפלגות תוקף. נוסף על הרצון להשפיע על הפוליטיקה, האידיאולוגיה היא שגורמת לאזרח לרצות להיות חבר במפלגה מסוימת, שדרכה יגדיר את זהותו הפוליטית. הגוון האידיאולוגי הוא שמעניק לגיטימציה לפעילות המפלגתית.

מצע המפלגה הוא עדיין המכשיר העיקרי להשגת לגיטימציה, למרות מעמדו החוקי הבלתי-מחייב ולמרות הירידה במעמדו הציבורי. עצם קיומו של מצע מפלגתי, אף שהוא עשוי להצטמצם לריטואל של הכנת המצע ואישורו, ממשיך למלא תפקיד חיוני ולסמל את התפיסה שפוליטיקה ובחירות אינם רק מאבק בין אנשים אלא גם מאבק על רעיונות ועל עמדות.⁵

באירופה גוברת בעשורים האחרונים המודעות לנושאים כמו איכות הסביבה ואיכות החיים. מפלגת הירוקים בגרמניה היא דוגמה טובה למפלגה קטנה שמגדילה את כוחה באופן עקבי מתוך הצגת מצעה ושכנוע ציבור הולך וגדל בחשיבות השמירה על איכות הסביבה.

בין המפלגות בישראל יש כאלה המחזיקות בהשקפת עולם סדורה ומקיפה. למפלגת העבודה ולליכוד יש כיום מצעים העוסקים במגוון רחב מאוד של נושאים, אך דומה כי העמדה שהן מציעות היא תוצאה של פשרה פנים-מפלגתית פרגמטית בין עמדות סותרות. לעומת המפלגות המציגות את עמדתן במגוון נושאים יש מפלגות שהן חד-נושאיות או בעלות עמדה מגובשת רק במספר מצומצם של נושאים.⁶ כזאת היתה למשל מפלגת הדרך השלישית, שעסקה בעיקר בשאלת עתיד רמת-הגולן, ולעומתה שינוי היא מפלגת מרכז המתמקדת בנושאים כלכליים וחברתיים ולא בנושאי חוץ וביטחון.

המפלגות בישראל ממשיכות לתפקד כיום כמסגרת פוליטית אידיאולוגית חזקה. יש הטוענים כי גם אם מביאים בחשבון את היחלשותן מבחינה ארגונית, הרי שבכל הקשור לפן האידיאולוגי עדיין אין להן תחליף ראוי והן ממשיכות לזכות בבכורה בתחום זה לעומת ארגונים אחרים שידובר בהם בהמשך. לדעת המחזיקים בדעה זו אין ישות אידיאולוגית חלופית שתיצור הזדהות עמוקה בקרב הציבור ושתשקף את רצונותיו בצורה הולמת. לעומתם יש הטוענים בדיוק את ההיפך: שהמפלגות היום הן רק מודל ארגוני, ומכאן כוחן, ודווקא במישור האידיאולוגי הן חלשות יותר.

⁵ נתן ינאי, "מדוע מפלגות פוליטיות שורדות", **מדינה וחברה** 2 (3), דצמבר 2002, עמ' 331.

⁶ שילה הטיס-רולף, **לקסיקון פוליטי של מדינת ישראל**, הוצאת כתר, 1998, עמ' 224.

3. המפלגות בישראל

המפלגות בישראל עברו תהליך מתמשך שתחילתו בתקופת המנדט, עם מפלגות הפועלים; תור הזהב של המפלגות היה בעשורים הראשונים לקיום המדינה, ובשני העשורים האחרונים כוחן הולך ופוחת.

המערכת הפוליטית ביישוב היהודי בארץ-ישראל היתה פרי יצירה של ארגונים פוליטיים שהתגבשו תחילה כמרכזי משנה ורק אחר כך יצרו יחד מרכז לאומי. מאמצי המפלגות בגיוס כוח-אדם ומשאבים אחרים כוונו בתקופת המנדט לא לכיבוש השלטון אלא לסיפוק צורכיהם האישיים של ציבור החברים בהן.

המפלגות הראשונות שפעלו במסגרת ארגונית וממוסדת היו מפלגות הפועלים, ומפלגות אלה לא הסתפקו בתפקידים פוליטיים מובהקים אלא מילאו מגוון רחב של פונקציות חברתיות שברוב המדינות הדמוקרטיות לא מפלגות ממלאות אותן (למשל שירותי בריאות, חינוך וספורט). תהליך זה שעברו המפלגות מכונה בספרות המקצועית "התפשטות התפקיד"⁷.

בתקופת המנדט עסקו המפלגות בין השאר בהקצאת משאבים לחבריהן ולאוכלוסיות קרובות, באספקת תעסוקה, ביטוח בריאות, חינוך ותרבות, בעלייה וקליטה ובנושאים נוספים. רוב המפלגות בתקופה זו היו מרובות חברים, פעילותן היתה קבועה ורצופה והן הפעילו רשתות חברתיות מורכבות, התאפיינו בניהול ריכוזי למדי ושמו את הדגש בגיוס חברים ובשימור נאמנותם לאורך זמן.⁸

שנים רבות היתה הפוליטיקה המפלגתית תמצית מהותה של שיטת הממשל הדמוקרטית בעולם כולו. מדינת ישראל היא יצירה פוליטית שהוקמה ונשלטה בידי מפלגות. בתור הזהב של המפלגות בישראל (בעשורים הראשונים לקיום המדינה) נבע כוחן מגורמים כמו אידיאולוגיה מגובשת, פעילות ישירה בתחומי הכלכלה והחברה, היכולת להקיף את עצמן במספר רב של קבוצות אינטרסים, כוח ארגוני מרשים, מספר רב של חברים ופעילים, מנהיגות חזקה ושליטה במשאבים ציבוריים ובתת-מערכות חשובות כמו הביורוקרטיה הממשלתית, ההסתדרות, הסוכנות היהודית ועוד. המפלגות היו מעורבות אז בכל פעילות פוליטית ושלטונית כמעט, ייצגו ושילבו אינטרסים מגוונים, גייסו מנהיגים לתפקידים פוליטיים וגם עיצבו מדיניות ציבורית ויישמו אותה. המפלגות מילאו ביעילות ובנאמנות את התפקיד הקלאסי של חיבור ותיווך בין החברה לבין השלטון.⁹ פרופ' בנימין אקצין, שתיאר את תור הזהב של המפלגות, כינה את ישראל "מדינת מפלגות" (Parteinstaat).¹⁰

בתקופה זו היתה המערכת המפלגתית בישראל מבוססת על פוליטיקה שבסיסה החברתי איתן, ויציבותה לאורך שנים נבעה מכמה גורמים: ראשית – השעעים הפוליטיים העמוקים בחברה יצרו מבנה של מערכת רב-מפלגתית קשיחה למדי. שנית – היכולת הארגונית הגבוהה של המפלגות אפשרה להן להשתלט על שדה המשחק האלקטורלי והפרלמנטרי, ותופעה זו הבטיחה יציבות פוליטית והקשתה על

⁷ משה ליסק ודן הורוביץ, "גיוס פוליטי ובינוי מוסדות ביישוב היהודי בתקופת המנדט", בתוך: משה ליסק ועמנואל גוטמן (עורכים), **המערכת הפוליטית הישראלית**, הוצאת עם עובד, 1977, עמ' 51–55.

⁸ אברהם דיסקין, **השינויים במפת המפלגות ובמבנה המפלגות הישראלית**, נכתב בעבור מרכז מחקר ומידע של הכנסת, ינואר 2001, עמ' 7.

⁹ דני קורן, **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 11.

¹⁰ מושג זה נטבע בגרמנית במקורו, ונועד לתאר את חשיבותן של המפלגות ברפובליקת ויימר בשנים 1919–1933.

כוחות חדשים את הכניסה לזירה. שלישית – במשך שנות דור ויותר התנהלו הדו-שיח הפוליטי והתחרותיות במישור הבין-מפלגתי בין מפלגת העבודה על גלגוליה השונים לבין שאר המפלגות.¹¹

חוקר מדע המדינה ארנד לייפהארט הסביר את תופעת הדמוקרטיה היציבה בחברה מפולגת כמו ישראל בדפוס מיוחד של קביעת מדיניות והסדרת סכסוכים המאפיין משטר מדיני שהוא מכנה בשם "דמוקרטיה קונסוציונלית" (התאגדותית). לדבריו, חברה שסועה ומפולגת על רקע אידיאולוגי או דתי עשויה לשמור על אחדות וכושר פעולה במישור הפוליטי באמצעות נכונותם של מנהיגי הקבוצות היריבות בה לשתף פעולה במאמץ לגבור על חילוקי הדעות ולשמור על יציבות המשטר ועל אופיו הדמוקרטי. מנהיגים אלה מראים נכונות הזדית להידברות ולפשרה במגמה להגיע להסדרים מוסכמים, ובישראל היה למפלגות תפקיד מכריע בתהליכים אלו.¹²

לנוכח הדומיננטיות הרבה של המפלגות במשחק הפוליטי בישראל מעניינת העובדה שלמפלגות לא היה למעשה מעמד חוקי במדינה עד חקיקת **חוק הבחירות לכנסת, התשכ"ט-1969**. ההתמודדות בבחירות עד חקיקת חוק זה לא היתה בין מפלגות, אלא בין "רשימות מועמדים". עם קבלת **חוק מימון מפלגות, התשל"ג-1973**, התמסד מעמדן של המפלגות, אך עדיין המימון וזמן השידור ברדיו ובטלוויזיה בתקופת בחירות לא הוענקו למפלגות, אלא ל"סיעות בכנסת" ול"רשימות מועמדים". יצוין כי גם אם מעמדן של המפלגות לא הוגדר קודם לכן בצורה פורמלית בחוק ספציפי, למעשה הן תפקדו כבר לפני החקיקה בעניינן כמפלגות לכל דבר.

רק בחודש מרס 1992, בד בבד עם קבלת חוקי-היסוד, התקבל גם **חוק המפלגות, התשנ"ב-1992**. על-פי חוק זה מפלגה היא: "חבר בני-אדם שהתאגדו כדי לקדם בדרך חוקית מטרות מדיניות או חברתיות ולהביא לייצוגם בכנסת על-ידי נבחרים (סעיף 1). מאה בני-אדם או יותר, שהם אזרחי ישראל בגירים ותושביה, רשאים לייסד מפלגה על-ידי רישומה בפנקס המפלגות (סעיף 2)". כדי לזכות במעמד של מפלגה חייבת התאגדות זו להירשם אצל רשם המפלגות ולקבל את אישורו.

על-פי החוקר אברהם דיסקין עברו על מדינת ישראל שלוש תקופות אלקטורליות מרכזיות, כמפורט להלן:¹³

- 1948–1977 – מפא"י ולאחר מכן מפלגת העבודה היא המפלגה הדומיננטית שתופסת את עמדת הציר במערכת הפוליטית;
- 1977–1996 – מערכת מפלגתית תחרותית שבמרכזה שתי מפלגות גדולות (העבודה מול הליכוד) שהן גרעין של שני גושים מפלגתיים (השמאל מול הימין);
- 1996 ואילך – פרגמנטציה של המערכת המפלגתית: היחלשות המפלגות הגדולות והתרבות המפלגות הקטנות יותר בשל שינוי שיטת הבחירות והמעבר לבחירה ישירה של ראש הממשלה.

ביטול הבחירה הישירה בראש הממשלה (שהתקבל ב-7 במרס 2001 ונכנס לתוקף בבחירות לכנסת בשנת 2003) השפיע על המפלגות, ויש הטוענים כי הוא פותח תקופה רביעית בהיסטוריה של המערכת הפוליטית בישראל. מכיוון שטרם עברה תקופה ארוכה מאז השינוי, אפשר שעדיין מוקדם לעמוד על

¹¹ דני קורן, **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 11.

¹² ראה הרחבה בספר: Arend Lijphart, **Democracy in plural societies**, Yale, 1980.

¹³ אברהם דיסקין, **השינויים במפת המפלגות ובמבנה המפלגות הישראלית**, נכתב בעבור מרכז מחקר ומידע, הכנסת, ינואר 2001, עמ' 2–6.

מאפייניו, ובכל זאת סביר להניח כי שינוי זה יקטין את שיעורי הבחירה במפלגות הקטנות והחד-נושאיות, שצברו כוח בשל יכולתו של הבוחר לפצל את בחירתו בין ראש הממשלה לבין המפלגה שהוא תומך בה.

3.1. ירידת כוחן של המפלגות בישראל

בשני העשורים האחרונים ניכרת מגמה של הצטמצמות בהיקף התפקוד של המפלגות ונסיגה ברורה במילוי תפקידיהן הפוליטיים המובהקים. המפלגות אינן מצליחות לגייס תמיכה ציבורית מספקת במדיניות השלטון ובלגיטימיות של המשטר ופחתה יכולתן לנווט את המדיניות ששליחיהן נוקטים במוסדות השלטון.¹⁴ במרוצת השנים חלו שינויים באופיים של הגורמים שהבטיחו יציבות פוליטית ודומיננטיות מפלגתית. השסעים הפוליטיים, שנשארו חזקים ועמוקים, ממוקדים בעיקר במבנה הדו-גושי; הגושים – ימין מול שמאל, ולא המפלגות הבודדות, הם הגורמים הדומיננטיים בשסע הלאומי המרכזי.¹⁵

היום, עם היחלשותן של מפלגות ההמון הוותיקות, מפלגות חדשות קמות לעתים קרובות כמפלגות שלד מובהקות, שהן חד-נושאיות בדרך כלל, ממוקדות בבחירות ופועלות בעיקר בתקופות הסמוכות לבחירות. מערכות הבחירות האחרונות מוכיחות כי מפלגות אלה אינן נוחלות הצלחה, ולדוגמה, מפלגת עלה ירוק ומפלגת הירוקים לא הצליחו לעבור את אחוז החסימה. גם מפלגות שהצליחו להיכנס לכנסת, כמו מפלגת המרכז, לא תמיד שורדות עד הבחירות הבאות. כלומר, לעצם היכולת של מפלגות לשרוד יש משמעות בבואנו לבחון את כניסתם של גורמים חדשים למערכת הפוליטית.

אם בעבר היתה כוונת המפלגות לגייס חברים שנאמנותם תובטח לאורך שנים ותהיה כרוכה בפעילות ענפה, הרי כיום גיוס חברים קשור קשר הדוק לתחרותיות התוך-מפלגתית. לעתים קרובות הגיוס נעשה כדי ליצור רושם של מפלגת המון ומתוך רצון לקדם אינטרסים אישיים ומועמדים יחידים. מאחר שחלק מהמפלגות הן איחוד של כמה מפלגות או תנועות פוליטיות, השילוב בין גיוס החברים ובין התחרותיות הפנימית מקשה עוד יותר את יצירתה של שלמות מפלגתית.¹⁶

3.2. השפעת הפריימריס והבחירה הישירה של ראש הממשלה על המפלגות

בשנות ה-90 של המאה ה-20 יושמו בישראל שתי רפורמות אלקטורליות חשובות. הרפורמה הראשונה היתה אימוץ **הבחירות המקדימות (הפריימריס)** כשיטה לבחירת המועמדים לכנסת, תחילה במפלגות הגדולות ובהמשך במפלגות נוספות. הרפורמה השנייה היתה **הבחירות הישירה של ראש הממשלה**, שהפרידו בין הבחירות לרשות המבצעת ובין הבחירות לרשות המחוקקת ושינו את מאפייניה של המערכת הפוליטית.

¹⁴ גיורא גולדברג, **המפלגות בישראל: ממפלגות המון למפלגות אלקטורליות**, הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב, 1992, עמ' 255–261.

¹⁵ דני קורן, **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 11.

¹⁶ אברהם דיסקין, **השינויים במפת המפלגות ובמבנה המפלגות הישראליות**, נכתב בעבור מרכז מחקר ומידע, הכנסת, ינואר 2001, עמ' 9.

בבחירות המקדימות במפלגת העבודה ובליכוד קבעו חברי המפלגות הן את הרכב הרשימה לכנסת הן את הדירוג בתוכה על-פי שיטת בחירה משולבת שבמסגרתה נבחרו מועמדי הרשימה הארצית באופן נפרד ממועמדי הרשימה המחוזית. במפלגות התעורר החשש שמכיוון שהחברים הם שמרניים את רשימות המועמדים יהפכו רשימות אלה בלתי ייצוגיות ולכן אימצו שיטות למזעור עיוותי הייצוג הצפויים ולתיקונם, בהיבט הגיאוגרפי והמגזרי גם יחד. כך שוריינו מקומות ברשימות למשל לנשים ולנציגי המיעוט הערבי.¹⁷

התומכים בשיטת הפריימריס טענו כי הדמוקרטיה המפלגתית תחליש אולי את מנגנון המפלגה, אך תגביר את ההשתתפות בתהליכים הפוליטיים ותשפר את התחרותיות, ואולם הקלות שבה הוקנתה הזכות להשתתף בבחירות המקדימות יחד עם תמריץ חזק להתפקדות המונית הביאו עמם לא רק השתתפות מורחבת אלא גם שימוש לרעה בשיטה. כך, למשל, נודעו תופעות כמו התפקדות כפולה, כלומר התפקדות לשתי מפלגות (שהיא מנוגדת לחוק), נטישה המונית של חברי מפלגה לאחר הפריימריס והתפקדות מסיבית של אזרחים שלא היו מתומכי המפלגה (כלומר הצביעו בפריימריס אך לא הצביעו בעד המפלגה בבחירות הכלליות).¹⁸

התחרותיות גם היא השתפרה רק מעט, שכן בהתמודדות על מקום ברשימה נהנו חברי הכנסת המכהנים מיתרון ניכר, שנבע ממשאביהם הפוליטיים והכלכליים ומהסיקור התקשורתי שזכו לו. רוב המועמדים החדשים שנבחרו זכו במקומות ריאליים ברשימה הודות למנגנוני תיקון הייצוג (המחוזות והשריונים).¹⁹

אימוץ שיטת הפריימריס במפלגות הגדולות החליש אותן והשפיע לרעה על הלכידות ועל המשמעת הפנימית בהן. הבחירות המקדימות העניקו לחברי הכנסת עמדה עצמאית יותר מול הנהגת המפלגה וגרמו להתפוררות המשמעת המפלגתית, שכן חברי הכנסת הפכו למעשה מחויבים לבחוריהם ולא רק למפלגתם. המחוזות בפריימריס העלו סוגיות מקומיות שהיו עשויות לעמוד בסתירה לסדר-היום הארצי של המפלגה, וכיוון שכך הם מרכיב המסכן את לכידות המפלגה. למועמדי המפלגה יש תמריץ לייצג קבוצות אינטרסים נבדלות מקרב חברי המפלגה, ואם ייבחרו יעדיפו את עמדותיהן על פני עמדותיה המדיניות של המפלגה. באופן כללי יהיה נכון לומר, אם כן, שהבחירות המקדימות מחישות את התפוררות מוסדות המפלגה בתהליך של הרס מבפנים.²⁰

הבחירה הישירה לראשות הממשלה (שהונהגה במשך שלוש מערכות בחירות – בשנים 1996, 1999 ו-2001) הביאה בתקופה הקצרה שבה היתה בתוקף לשחיקה של המפלגות מבחוץ. חוק-יסוד: הממשלה, (שנכנס לתוקפו בבחירות 1996), הפך את ישראל למדינה הראשונה בעולם שאזרחיה בוחרים ישירות את ראש הממשלה יחד עם הבחירות לפרלמנט, והיו לו השפעות מרחיקות לכת על המערכת המפלגתית בישראל.

יוזמי הרפורמה, שרצו לחזק את ראש הממשלה כדי להגביר את המשילות ולצמצם את מספר המפלגות בכנסת, השיגו את התוצאה ההפוכה. שתי המפלגות הגדולות, ששימשו עוגנים המייצבים את המערכת הפוליטית, איבדו מספר רב של מנדטים בכנסת לטובת אינטרסים סקטוריאליים צרי בסיס שייצגו

¹⁷ ראובן חזן וגדעון רהט, "ייצוג, רפורמה אלקטורלית ודמוקרטיה: לקחים תיאורטיים ואמפיריים מבחירות 1996 בישראל", *מדינה וחברה* 1 (1), דצמבר 2001, עמ' 53–55.

¹⁸ ראובן חזן וגדעון רהט, "ייצוג, רפורמה אלקטורלית ודמוקרטיה: לקחים תיאורטיים ואמפיריים מבחירות 1996 בישראל", *מדינה וחברה* 1 (1), דצמבר 2001, עמ' 58–59.

¹⁹ שם.

²⁰ ראובן חזן, "מהרסייך ומחריבייך ממך יצאו: השלכות הפריימריס על המפלגות", בתוך: דני קורן (עורך), *קץ המפלגות-הדמוקרטיה הישראלית במצוקה*, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 78–90.

מפלגות קטנות. דבר זה קרה עקב פיצול ההצבעה (כלומר ההצבעה בפתק אחד לראשות הממשלה במועמד מטעם הליכוד או העבודה ובפתק אחר בחירה במפלגה קטנה). המערכת המפלגתית נעשתה מפוצלת יותר באופן מובהק, והבחירות לכנסת, אשר קבעו את חלוקת המושבים בין המפלגות, התגלו כנטולות חשיבות בהשוואה לבחירות לראשות הממשלה. מוקד ההכרעות הפוליטיות עבר בעליל מהמפלגות, ובכלל זה ממפלגת השלטון, אל אדם אחד – ראש הממשלה הנבחר.²¹

בבחירות בשנת 1996 קיבלה מפלגת העבודה 34 מנדטים, לעומת 44 מנדטים בבחירות בשנת 1992. מגמת ההיחלשות נמשכה בבחירות בשנת 1999, שבהן ירדה מפלגת העבודה ל-26 מנדטים, ובבחירות בשנת 2003 היא הגיעה לשפל של 19 מנדטים בלבד. הליכוד קיבל 32 מנדטים בבחירות בשנת 1996, בדיוק כמו בבחירות שקדמו להן, אך למעשה נחלש מאוד, שכן בבחירות בשנת 1996 הוא התמודד ברשימה משותפת עם גשר (שהיתה חלק מהליכוד) וצומת (שקיבלה שמונה מנדטים בבחירות בשנת 1992). גם הליכוד, כמו מפלגת העבודה, המשיך להידרדר בבחירות בשנת 1999, שבהן ירד לשפל של 19 מנדטים, אך הצליח להתאושש בצורה יוצאת דופן בבחירות בשנת 2003, שבהן הכפיל את כוחו וקיבל 38 מנדטים.²²

שתי המפלגות הגדולות נאלצו להתרגל למצב חדש, שבו הן מחזיקות יחד פחות ממוחצית המושבים בכנסת, ובאופן מקביל הראו מפלגות חדשות שכניסת גורמים חדשים לזירה הפוליטית כבר אינה קשה כבעבר. ישראל בעלייה הצליחה מאוד בבחירות הראשונות שבהן השתתפה, בשנת 1996, ובזכות פיצול ההצבעה קיבלה שבעה מנדטים. בבחירות בשנת 1999 שמרה ישראל בעלייה על הישג זה ואיבדה רק מנדט אחד, אך עם ביטול הבחירה הישירה הצטמקה כדי שני מנדטים בלבד ונבלעה (כסיעה) בליכוד.

נוכח היחלשות המפלגות הגדולות, קבוצות אינטרסים סקטוריאליים זוכות להצלחה אלקטורלית כאשר הן הופכות למפלגות. בישראל תופעה זו היא חזקה באופן מיוחד, בשל שיטת הבחירות היחסית ואחוז החסימה הנמוך, שאינם מגינים על המפלגות הגדולות מפני תחרות מצד גורמים חדשים בזירה.²³

כאמור, כניסת גורמים חדשים לזירה נעשתה קלה יותר מכפי שהיתה בעבר, אולם יכולת ההישרדות בשדה הפוליטי בלא מנגנון וסניפים היא עדיין נמוכה. כך, לדוגמה, בבחירות בשנת 1996 קיבלה הדרך השלישית ארבעה מנדטים, אך נעלמה מן המפה הפוליטית לאחר שלא הצליחה לעבור את אחוז החסימה בבחירות בשנת 1999. מפלגת המרכז היתה הבטחה גדולה לקראת הבחירות בשנת 1999, והתיימרה להיות לשון המאזניים בין שני הגושים הגדולים, אך קיבלה רק שישה מנדטים וראשיה נבלעו בליכוד ובמפלגת העבודה בכנסת ה-15.

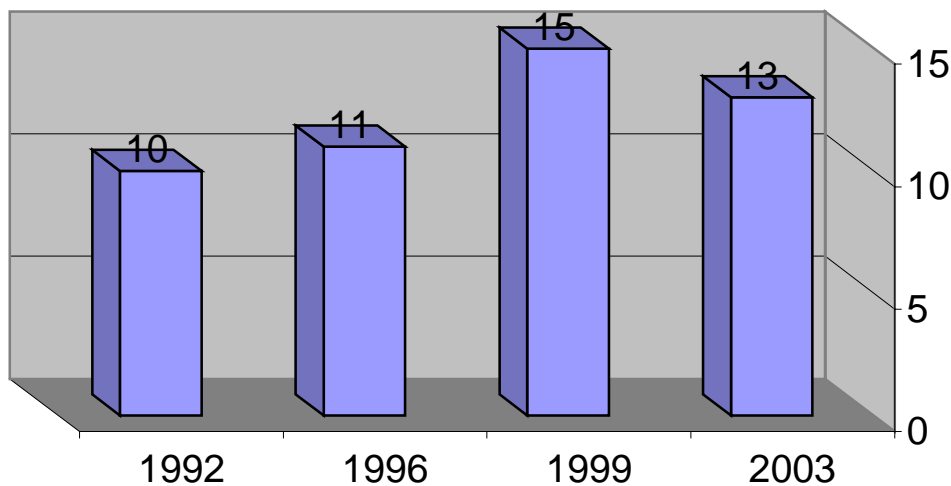
בשנות ה-90 של המאה ה-20, בעקבות אימוץ שיטת הפריימריס והבחירה הישירה לראשות הממשלה, היה מספר המפלגות שהצליחו להיכנס לכנסת במגמת עלייה (ראה **תרשים בעמוד הבא**). שיא הפיצול במפת המפלגות היה בבחירות בשנת 1999, שבהן נכנסו לכנסת 15 מפלגות. מספר זה התמתן מעט (ירד ל-13 מפלגות) בעקבות ביטול הבחירה הישירה לראשות הממשלה בבחירות לכנסת בלבד בשנת 2003.

²¹ דני קורן, **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 11.

²² התוצאות של ארבע מערכות הבחירות האחרונות מופיעות בסוף המסמך, **ראה נספח**.

²³ דני קורן, **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 13.

מספר המפלגות שנכנסו לכנסת בכל אחת מארבע מערכות הבחירות האחרונות

הבחירה הישירה לראשות הממשלה לא השיגה את מטרתה, אם כן. היא לא חיזקה את כוחן של המפלגות הגדולות ולא צמצמה את מספר המפלגות בכנסת. ביטולה אומנם הקטין מעט את מספר המפלגות, אך המערכת הפוליטית לא חזרה למבנה הדו-גושי הקודם. מפלגת העבודה המשיכה להיחלש, ורק הליכוד הצליח לשקם את מעמדו ואף הכפיל את כוחו. למספר רב של מפלגות בינוניות (למשל שינוי ושי"ס) לצד מפלגות קטנות (כמו מפד"ל ויהדות התורה) יש השפעה רבה במשא-ומתן להקמת הקואליציה.

אפשר לראות בהתפתחויות אלה חיזוק לטענות המתנגדים לתזה של "קץ המפלגות". אפשר שהיחלשותן של מפלגות ותיקות וצמיחה של מפלגות חדשות מוכיחה שהמפלגות שינו את מבניהן ואת תפקידיהן המסורתיים וכושר הסתגלותן מאפשר להן להמשיך למלא מגוון תפקידים חברתיים ופוליטיים, אולם לא נכון שרק מוסד המפלגה עשוי למלא את כל התפקידים שהמפלגות הפוליטיות ממלאות. ארגונים אחרים, כמו למשל עמותות וקבוצות אינטרס, משתתפים גם הם בתיווך בין האזרח לבין המדינה בכך שהם מבטאים את השסע החברתי או מייצגים אינטרסים מסוימים או סוגיות מוגדרות.²⁴

3.3. ירידת האמון במפלגות והתחזקות המגזר השלישי

אמונתו של האזרח בישראל כי הפוליטיקאים מתחשבים בדעתו וכי יש ביכולתו להשפיע על מדיניות הממשלה נחלשה במידה ניכרת בשנות ה-90 של המאה ה-20. מגמה זו מתקשרת עם ביקורת חריפה על המערכת הפוליטית ועם סלידה ממנה ומאופן התנהלותה, שהחלו לבוא לידי ביטוי לאחר מלחמת יום הכיפורים והתעצמו עם השנים. הירידה באמון במפלגות והנטייה לאדישות או לעוינות כלפיהן הולכות וגוברות בציבור, בניגוד לנאמנות למפלגה שאפיינה תקופות קודמות. האדישות באה לידי ביטוי למשל בירידה בשיעור ההצבעה בבחירות, והעוינות עשויה להתבטא בפעילויות מחאה נגד מפלגות מסוימות.

מחקרים מראים כי רמת האמון של הציבור במפלגות נמוכה ביותר, הן אבסולוטית הן בהשוואה למוסדות אחרים כמו הכנסת, הממשלה, בית-המשפט העליון וצה"ל. יש המסבירים את ההסתייגות של

²⁴ נתן ינאי, "מדוע מפלגות פוליטיות שורדות", **מדינה וחברה** 2 (3), דצמבר 2002, עמ' 328.

הציבור כיום מהמפלגות בסלידתו מהתרבות הפוליטית שהן יצרו, בפרט בכל מה שקשור למיקח וממכר הנהוג סביב הקמת הממשלה.²⁵

תמונת המצב העולה מממצאי סקר "מדד הכנסת" שערך מרכז מחקר ומידע בשנת 2001 אינה מעודדת. הציונים השלישיים שקיבלו הכנסת וחברי הכנסת בסקר זה מאששים את ההשערה בדבר משבר באמון הציבור במפלגות. סיכום ההערכה הכוללת מראה כי ממוצע שביעות הרצון מהכנסת עצמה הוא 2.8 בסולם של 1–10, ציון נמוך לכל הדעות.²⁶ מבחינת תדמית המפלגות בעיני הציבור התפיסה העולה מן הסקר היא שהמפלגות חלשות, חותרות למרכז מבחינה אידיאולוגית ומתאפיינות בהתנהגות כוחנית מדי, הנותנת משקל יתר לאינטרסים אישיים. מתשובות המרואיינים בסקר עולה כי קרנן של המפלגות ירדה גם משום שהן עסוקות יותר מדי בניגוח הדדי, אינן ממלכתיות כפי שהיו בעבר וקשובות יותר מדי לאינטרסים סקטוריאליים.²⁷

חשוב לציין כי הירידה הניכרת באמון הציבור היא גם נחלתם של מוסדות אחרים שנחשבו מרכזיים בחברה הישראלית. היחלשות המפלגות, המוסדות הפוליטיים, ההסתדרות וארגונים נוספים באה ליד ביטוי גם בהיווצרות חברה אזרחית עצמאית יותר ותלויה פחות במוסדות פוליטיים וכלכליים.²⁸

הביקורת החריפה על המערכת הפוליטית וחוסר האמון ביכולתה ובכוונתה להביא שינויים בחברה הישראלית מחד גיסא ונכונות גבוהה למעורבות בעשייה פוליטית מאידך גיסא מספקים הסבר להצטרפותם של ישראלים רבים לתנועות ולארגונים חוץ-ממשלתיים וחוף-מפלגתיים. נראה כי ההשתתפות במסגרות אלה נעשית כדי לפצות על חוסר היכולת לפעול ולהשפיע באמצעות המפלגות והמערכת הקיימת.²⁹

על רקע ירידת האמון במפלגות בוחר הציבור באפיקי השפעה אחרים, למשל דרך ארגוני המגזר השלישי, הקיים לצד המגזר הציבורי והמגזר הפרטי. לפי הגדרה מקיפה של מגזר זה יש חמישה תנאים שארגון צריך לעמוד בהם כדי להיכלל בו: עליו להיות ארגון פורמלי, נפרד ממערכת המדינה, בעל מנגנונים עצמאיים לקבלת החלטות הנוגעות בו ובעל מרכיב פילנתרופי ואו וולונטרי, ואסור שיחלק רווחים. ארגונים התנדבותיים ופעילות חוץ-פרלמנטרית אינם תופעה חדשה בעולם, וגם לא בישראל, אך ההתעניינות הציבורית בהם החלה להתרחב רק בעשור האחרון. בין הגורמים לגידול במספר הארגונים הללו, בהיקף פעילותם ובהעמקת ההתעניינות בהם במדינות המפותחות נמנים ירידת האמון ביכולת הממשל לספק מדיניות רווחה הולמת והגידול בכוחן ובהשפעתן של תנועות הקשורות לזכויות הפרט והאזרח.³⁰

²⁵ אפרים יער-יוכטמן, "מפלגות ואמון הציבור", בתוך: דני קורן, **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 229, 235–236.

²⁶ מרכז מחקר ומידע, הכנסת, **מדד הכנסת: תפיסות הציבור את הרשות המחוקקת**, 2001, עמ' 85.

²⁷ שם, עמ' 157–161.

²⁸ ברוך קני-פז, "ישראל לקראת שנת אלפיים: עולם הולך ומשתנה", בתוך: משה ליסק וברוך קני-פז (עורכים), **ישראל לקראת שנת אלפיים – חברה, פוליטיקה ותרבות**, הוצאת מאגנס, עמ' 426.

²⁹ בנימין גדרון, מיכל בר וחגי כץ, **המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 216.

³⁰ בנימין גדרון, מיכל בר וחגי כץ, **המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית**, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 10–12.

תהליכים אלה הם ללא ספק חלק מהתרחבות החברה האזרחית – הזירה הקיימת בין האזרח והמדינה שפועלים בה ארגונים שאינם כפופים לשלטון ושפועלים באוטונומיה מלאה. המושג "חברה אזרחית" עניינו המארג המשולב שארגונים אלה והתארגנויות נוספות יוצרים ביחסי הגומלין ושיתוף הפעולה ביניהן.

בישראל יש כ-34,000 ארגוני המגזר השלישי שנרשמו כדין במרשם העמותות. למגזר השלישי יש משקל כלכלי של ממש, המסתכם בעשירית מהפעילות הכלכלית הכוללת במשק. מספר המועסקים בשכר במגזר השלישי הוא כ-200,000 משרות מלאות – יותר מ-9.7% מכלל התעסוקה הלא-חקלאית במשק. אם מוסיפים לכך את העבודה ההתנדבותית המתנהלת במגזר זה מדובר ביותר מ-245,000 משרות מלאות, שהן 11.5% מכלל התעסוקה הלא-חקלאית בישראל. סך ההוצאות השוטפות של ארגוני המגזר השלישי בישראל בשנת 1997 היה יותר מ-52 מיליארד ש"ח, שהם כ-14.3% מהתוצר המקומי הגולמי.³¹

4. השפעת אמצעי התקשורת על תהליך היחלשותן של המפלגות: מדיה-פוליטיקה

אם בעבר התקיימו הקשרים בין הנבחרים לבין הבוחרים, בעולם בכלל וגם בישראל, בעיקר דרך מוסדות המפלגה, הרי כיום אמצעי התקשורת ההמוניים, ובראשם שידורי הטלוויזיה, מאפשרים לציבור היכרות בעין-אישית שוטפת עם רבים מהנבחרים. הפוליטיקאים והמפלגות משתמשים שימוש תדיר באמצעי התקשורת.³²

רפורמות פוליטיות והשפעת התקשורת המשודרת הפחיתו בהדרגה את הרלוונטיות של המוסדות הוותיקים ושל התשתית המפלגתית. פוליטיקאים ומפלגות ממשיכים לדבוק בפעילות "בשטח", ועדיין מקובל לקיים מפגשים פומביים וחוגי בית, אך משקלם של אלה הולך ופוחת וילך ויפחת עוד יותר בעתיד. לשינויים אלה השלכות ישירות ומיידיות על מבנה המפלגות.³³

היחלשות המפלגות בדמוקרטיה הליברלית המערבית, התעצמות התקשורת והתגברות הממד האישי בפוליטיקה יצרו תופעה הקרויה בספרות "פוליטיקה חדשה". צרכני החדשות מעדיפים כיום את אישיותם של הפוליטיקאים על פני המוסדות הפוליטיים, ובהתאם לכך כלי התקשורת בשני העשורים האחרונים מתארים את המציאות הפוליטית במושגים אישיים. ניהול מסע הבחירות הפוליטי השתנה שינוי ניכר בתקופה האחרונה, והתקשורת השתלטה למעשה על תפקיד המפלגות כגורם המעצב והמארגן את מסע הבחירות. הבחירות הפכו עניין תקשורתי הרבה יותר מאשר מפלגתי.

הפוליטיקאים בדמוקרטיה המערבית מסתמכים על יועצי תקשורת, על מגייסי כספים, על סוקרים ועל חוג סגור של אנשים שעובדים בעבור הפוליטיקאי הפרטי ולא בעבור הגופים המפלגתיים הממוסדים. ההנחה היא שדעת הקהל על מנהיג מסוים עשויה להיות מושפעת מהסיקור התקשורתי, ושדעת הקהל עצמה מתאימה להיות נושא לסיקור תקשורתי אשר ישפיע על התנהגות הנבחר. הנבחרים עוקבים אחר שידורי החדשות כדי לדעת מה הציבור חושב ומה היריבים הפוליטיים מתכננים, והמועמדים משתמשים בתקשורת כדי להעביר את המסרים שלהם לציבור ולבנות את תדמיתם בו.

³¹ שם, עמ' 52–53.

³² אברהם דיסקין, השינויים במפת המפלגות ובמבנה המפלגות הישראליות, נכתב בעבור מרכז מחקר ומידע, הכנסת, ינואר 2001, עמ' 15.

³³ שם, עמ' 17.

הציבור יכול לחוש את הפוליטיקה בעיקר דרך התקשורת, ותקשורת ההמונים ממלאת תפקיד חשוב בהתנהגותו הפוליטית של הציבור. מסעי הבחירות של "הפוליטיקאים החדשים" (החוקרת אורית גלילי קוראת להם "הטל-פוליטיקאים") ממוקדים בציבור הבוחרים כולו ואינם בהכרח מחויבים לתווית של מפלגה זו או אחרת. כל מועמד מפתח את המסרים הייחודיים לו והצלחתו האלקטורלית תלויה בעילות שבה תירתם התקשורת לסיקור מסע הבחירות האישי שלו יותר מאשר במצע מפלגתו. הפוליטיקאי החדש מתמקד פחות בעשייה הפוליטית ויותר במכשיר הפוליטי שעיצב את הפעולה. כל ירידה או עלייה זעירה בסקרים זוכה לסקירה תקשורתית רחבה יותר מאשר העובדות שגרמו לה.³⁴

הפוליטיקאי החדש מאמין בדרך כלל שהתקשורת היא שקובעת או שמגדירה את דמותו בציבור. מאפיין המיומנות התקשורתית מדגיש באופן מובהק דימויים חיצוניים יותר מאשר מדדים מהותיים כמו כישורים רלוונטיים מוכחים. בלי מיומנויות תקשורתיות אין הפוליטיקאי החדש יכול להיבחר, להגשים את מדיניותו או לשרוד בשלטון. הראייה קצרת הטווח של מעשה השיווק הפוליטי, שהתקבלה בקרב הפוליטיקאים בעיקר בשל יעילותה, מניעה את הפוליטיקאי החדש לפשט מאוד את מסריו ולצמצם אותם לתבנית בנאלית.³⁵

נוסף על התפתחותו של הפוליטיקאי החדש חלו תמורות נוספות בקשר בין תקשורת ופוליטיקה. יורם פרי, ראש מכון הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, מדבר על ההתפתחויות המקבילות שחלו בתקשורת ובפוליטיקה בישראל בשנות ה-90 של המאה ה-20, ומתמקד פחות בפוליטיקאים ויותר באמצעי התקשורת עצמם. לדבריו חל בתקשורת בין השאר מעבר ממסרים מילוליים למסרים ויזואליים, והטלוויזיה הפכה דומיננטית מאוד בחיינו בד בבד עם תמורות פוליטיות שליליות שחלו במפלגות. לדברי פרי, התפתחות משולבת זו יצרה בישראל מציאות שהוא מכנה בשם "מדיה-פוליטיקה",³⁶ המתאר את הפוליטיקה כפי שהיא משתקפת בתקשורת.

בנקודה זו חשוב לציין שהתקשורת ממשיכה אומנם למלא את תפקידה המסורתי, כלומר דיווח על ההתרחשויות המרכזיות בחיינו, אך לתפקיד זה נוסף נדבך; אל הדיווח האובייקטיבי אשר משקף סדר-יום שמקבלי החלטות מכתיבים מצטרף תהליך של קביעת סדר-יום עצמאי, של התקשורת עצמה. בהקבלה לעולם הספורט, משופט היתה התקשורת לשחקן בתהליך הפוליטי.

לדברי פרי, "הפוליטיקה הפכה מטיפול בסוגיות ממשיות למשחק אישי שבו סוקרים ויועצי תקשורת הפכו לחורצי גורלות. במקום לעצב סדר-יום מדיני וחברתי ולפעול בעקביות ליישום, מיטלטלים הפוליטיקאים בהיענות אחר גחמותיה של התקשורת... כדי לתפקד במצב כזה, המנהיגים נאלצו לסגל עצמם לדרישות התקשורת ובהדרגה עוצבו על-ידיה".³⁷

בשל אופיים של אמצעי התקשורת הם מתמקדים במועמדי המפלגות ולא במפלגות. להבלטת הממד האישי בפוליטיקה אספקט שלילי כפול. ראשית, אין למועמד, ראוי ככל שיהיה, סיכוי לנצח אם כישוריו אינם "עוברים מסך". שנית, מפלגה המבליטה את מועמדיה מחלישה את המבנה המפלגתי שלה, משום שהיא חדלה להיתפס כישות אחת. המפלגה חדלה להיות כפופה לשליטת חברה ופעיליה ונעשית מושפעת מהמקצוענים – אנשי התדמית והפרסום.

³⁴ אורית גלילי, **הטל-פוליטיקאים: מנהיגות פוליטית חדשה במערב ובישראל**, הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב, 2004, עמ' 11–13.

³⁵ שם, עמ' 99.

³⁶ Yoram Peri, "Telepopulizm: media and politics in Israel", Oxford University Press, 2004, pp. 10–12.

³⁷ אורי דרומי, "חשבתי לתומי שמותר לראש הממשלה לפנות ישירות אל הציבור", **הארץ**, 18 באוגוסט 2004.

בתנאים החדשים, התפתחות הדרגתית של חברה עתירת תקשורת עשויה להעמיד במבחן את המשך חיוניותה של המפלגה הפוליטית. בחברה מפותחת עשויה ההתקדמות הטכנולוגית הזמינה לכול בתחום התקשורת ליצור, בפעם הראשונה בהיסטוריה האנושית, תנאים למימוש העיקרון הנשכח כמעט של דמוקרטיה ישירה בחברות גדולות ומגוונות. נגישותם של אמצעים טכנולוגיים אינה מבטיחה בהכרח שימוש מלא ומיידי בהם בתחום הפוליטיקה, אולם אמצעים אלה יוצרים את התנאים הדרושים לערעור על התפקידים המסורתיים של מוסדות השלטון ושל המפלגות הפוליטיות כאחד.³⁸

4.1. דמוקרטיה אלקטרונית

חוקרים בתחומי מדע המדינה והתקשורת טבעו בשנים האחרונות את המושג החדש "דמוקרטיה אלקטרונית (E-Democracy)". חוקרים אלה טוענים כי יש קשר הדוק בין הדרך שבה מיישמים את טכנולוגיות התקשורת החדשות ובין הרעיונות הקלאסיים של הדמוקרטיה. לדעתם, בבסיס הדמוקרטיה המודרנית עומדים היחסים המורכבים בין הציבור, המצביע והבוחר את נציגיו, ובין הנציגים או המייצגים, שהם האליטה השלטת. הצלחתם או כישלונם של יחסים אלה תלויים בזרימה החדית של מידע. הנבחרים חייבים לדעת מה האזרחים חושבים, מה מעסיק ומה מטריד אותם, כדי שיוכלו להיענות לצורכי הציבור, והאזרחים, מצדם, זקוקים למידע על מעשי הנבחרים ועל הדרך שבה פעולות הנבחרים משפיעות על חייהם.³⁹

זרימה סדירה של מידע אפשרית רק בתנאים שבהם קיימים ערוצי תקשורת דו-סטריים בין הנבחרים לבין הבוחרים, בין המייצגים לבין המיוצגים. אמצעי התקשורת המסורתיים מתאפיינים בעיקרם בקשר חד-סטרי בין האליטה השלטת לבין ציבור הבוחרים. סדר-היום הפוליטי נקבע במידה רבה בידי קבוצה קטנה ומצומצמת המורכבת מפוליטיקאים ומעיתונאים שיש ביניהם תלות הדדית. התפתחות המהירה של טכנולוגיות המחשבים השפיעה לא מעט על המערכת הפוליטית בעולם המערבי. כבר בתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20 החלו מפלגות וגופים פוליטיים שונים להשתמש במאגרי מידע ממוחשבים, בין השאר כדי לדלות מידע דמוגרפי על ציבור הבוחרים ולאתר מצביעים נאמנים, קולות צפים ועוד.⁴⁰

4.2. השפעת האינטרנט על התהליכים הפוליטיים

בעשור האחרון של המאה ה-20 נכנס לתמונה גורם חדש – האינטרנט. סטיבן קולמן, חוקר מאוניברסיטת לונדון המשמש גם יועץ לבית-הנבחרים בבריטניה בנושא הדמוקרטיה האלקטרונית, סבור שחשיבות האינטרנט בפוליטיקה של שנות ה-90 דומה לזו של הטלוויזיה בשנות ה-60. קולמן מדגיש כי האינטרנט, בהיותו אמצעי אינטראקטיבי המאפשר קבלת מידע והעברתו בלא צורך במיומנויות מיוחדות או במשאבים כלכליים גדולים, עשוי לתרום הרבה יותר מהעיתונות המסורתית – הכתובה והאלקטרונית – לדמוקרטיזציה של התהליכים הפוליטיים. האינטרנט מאפשר לאזרחים לקבל מידע על-פי בחירתם ולהגיב על המידע המתקבל בלא הגבלת זמן ובלא תלות במקום, וכך מתאפשר

³⁸ נתן ינאי, "מדוע מפלגות פוליטיות שורדות", **מדינה וחברה** 2 (3), דצמבר 2002, עמ' 335.

³⁹ תמר אשורי, "מה חדש במדיום החדש", **העין השביעית** 26, מאי 2000, עמ' 36–37.

⁴⁰ ש.ם.

קיומו של מרחב ציבורי חדש, שעד לכניסת האינטרנט התקיים בתיאוריה בלבד. בלי ספק תהיה לכך השפעה גם על המפלגות ועל תפקידן.

החוקר הבריטי שותף לתקוותם של חלוצי המדיום החדש שהטכנולוגיה הממוחשבת תפיח חיים חדשים בעקרונות הדמוקרטיה הקיימים, ועם זאת הוא מזהיר כי הטכנולוגיה עצמה אינה יכולה לשמש תחליף למהות, וכי מימוש התחזיות האופטימיות מותנה בקיומם של שני גורמים חשובים: עקרון הנגישות והעדר פיקוח. שני גורמים אלה מתקיימים כרגע באופן חלקי בלבד: ראשית, רק מיעוט בקרב אזרחי העולם מחובר לאינטרנט; שנית, האינטרנט מתאפיין בפיקוח מסוים על תכניו.⁴¹

מהתבוננות בהיסטוריה של אמצעי התקשורת עולה כי כל מדיום חדש שואל מאפיינים ומבנים מאלה שקדמו לו. בעיתונים הראשונים פורסמו בעיקר נאומים שנישאו בכינוסים פוליטיים; שידוריהם הראשונים של הרדיו ושל הטלוויזיה דמו מאוד למגזינים מודפסים ולהצגות תיאטרון, ואתרי החדשות הפופולריים ביותר היום הם אלה הנראים והמתפקדים כעיתונים, כתחנות רדיו וכרשתות טלוויזיה, ולצדם פועלים אתרי אינטרנט המספקים חדשות בנושאים פוליטיים והמנוהלים בידי גופי שידור גדולים ומערכות עיתונים מבוססות.

יש הטוענים כי אף שמעורבות האזרחים גוברת אין המדיום החדש שונה שינוי של ממש מהישן. אתרי החדשות הפופולריים ביותר הם, כאמור, אלה המנוהלים בידי גופי תקשורת ותיקים, חלקם עדיין אינם אינטראקטיביים, ואלה שהם אינטראקטיביים מציגים אך ורק מידע שעובד וסונן בידי קבוצת עיתונאים מצומצמת.⁴²

בתנאים הקיימים נשאלת השאלה אם תרומתו של המדיום החדש לשיח הפוליטי הדמוקרטי היא באמת גדולה כל כך, שכן טכנולוגיה אינטראקטיבית אומנם מאפשרת קיום דו-שיח פוליטי רב-צדדי אך אינה מייצרת אותו.

מכל מקום, אין ספק שהשימוש הנרחב בתקשורת המחשבים עשוי להביא להרחבת החברה האזרחית. המגמות הפוליטיות בדמוקרטיה המודרנית מתבטאות בדרכים מגוונות של השתתפות פוליטית, בזכות התפתחות המדיה, אשר תרמה לירידת כוחה של הפוליטיקה המסורתית, נפתחות דרכים חדשות למעורבות; פרטים וקבוצות מוצאים דרכים חדשות לפעולה, לעשייה ולמחשבה כיצד צריכה להיראות הדמוקרטיה בעידן החדש. כל אלה באים לידי ביטוי ברכישת ידע ואמצעים שיאפשרו לפרטים להיות מעורבים יותר ויגבירו את מחויבותם לערכי הדמוקרטיה ולתהליכה. האינטרנט מאפשר גם קיום של קהילות וירטואליות הפועלות יחד לקידום נושא משותף (ראה להלן).⁴³

במחקרים חדשים נטען כי הדמוקרטיה האלקטרונית תשפר את קבלת ההחלטות הדמוקרטית שכן שהיא מעודדת השתתפות רחבה יותר של האזרחים. ניסיון השנים האחרונות בעולם כולו מוכיח כי השימוש בכלים אלקטרוניים ולצדו הפיכת התהליכים הפוליטיים ידידותיים יותר למשתמש אומנם

---

⁴¹ תמר אשורי, "מה חדש במדיום החדש", **העין השביעית** 26, מאי 2000, עמ' 36–37.

⁴² שם.

⁴³ Peter Dahlgren, "The Internet and the Democratization of Civic Culture", *Political Communication* Vol. 17, No.4, Oct 2000, pp. 335–340.

מגבירים את ההשתתפות הפוליטית. כאשר קל ונוח יותר לציבור להביע את דעתו, יש לו תמריץ לעשות זאת במגוון האפשרויות העומדות לפניו.⁴⁴

חוקר התקשורת וולפגנג טרוטשלר התייחס לפוטנציאל של האינטרנט כמקדם דמוקרטיה ישירה, וטען כי תהליך זה עשוי להוליד אזרח מסוג חדש, שאותו הוא "Netizen" – אזרח מקוון.⁴⁵ הכוונה היא לאזרח שיש לו נגישות רבה יותר למקורות המידע של הממשל ולפיכך גם יכולת השתתפות פוליטית גדולה יותר.⁴⁶

אשר על כן, יש התולים תקוות רבות באמצעי התקשורת החדש, שלא רק יספק תקשורת להמונים, כקודמיו, אלא יצליח להיות תקשורת של המונים.

4.2.1. פורומים וקהילות וירטואליות

כלי חשוב ופופולרי מאוד באינטרנט הוא הפורום – אתר המתעד את דעות משתתפיו בנושא משותף. הפורום אינו תלוי בכתיבת תכנים בזמן אמת; חבריו נכנסים אליו באופן עצמאי, לא בהכרח באותו זמן, וכותבים את הודעותיהם. ההודעות מסודרות בצורה הייררכית – כל תגובה מופיעה כשהיא צמודה להודעה שהיא מתייחסת אליה. זו דרך משוכללת יותר מתגובה על ידיעה או על כתבה ברשת (Talkback) אשר מופיעה באופן כרונולוגי מתחת לידיעה המקורית. הפורומים, כמו חדרי הצ'אט (שיחות מקוונות), הם מרחב לפעילות של יחידים המשתמשים בזהות אמיתית או בדויה והמתלכדים סביב סוגיה מסוימת ויכולים לכוון בדרך זו קהילה וירטואלית.

פורומים של דיון, המעניקים במה לכלל, נותנים לכל אחד אפשרות להשתתף בשיח ולהביע את עמדותיו במרחב ציבורי שיכולים להשתתף בו אזרחים ופוליטיקאים גם יחד, ויש לו השפעה על תהליך קבלת ההחלטות.

כאן המקום להזכיר את המקרה המעניין של מפלגת Your Party באנגליה, המתנהלת באופן רצוף ותדיר ברשת האינטרנט. בכל נושא העולה לסדר-היום נערך משאל בין חברי המפלגה שמצביעים דרך הרשת, וכאשר מתקבלת תוצאה בעד או נגד נושא מסוים, נבחרי המפלגה מחויבים להישמע להחלטת הרוב ולפעול בהתאם לצו המפלגה.⁴⁷

ניסיונות דומים, אף שמחייבים פחות, עושות גם המפלגות הגדולות בישראל. מפלגת שינוי, למשל, מפעילה נוסף על אתרה הרשמי גם פורום, שהוא כלי נוסף לתקשורת ולהחלפת רעיונות ודעות בנושאים שעל סדר-היום הפוליטי והמדיני בקרב חברי המפלגה ותומכיה. לאחר התפוצצות "פרשת פריצקי" התחולל בפורום דיון סוער שבו הביעו חברי המפלגה בלחיצת כפתור את דעתם, וחברי הכנסת של שינוי, שקיבלו דיווחים על המתרחש בפורום, היו יכולים לדעת מייד מה חברי המפלגה חושבים על הפרשה.

⁴⁴ Ake Gronlund, "E-Democracy: in search of tools and methods for effective participation", **Journal of multicriteria decision analysis**, March–June 2003, vol.12, pp.93–100.

⁴⁵ הכוונה היא לשילוב המלים Net (רשת) ו-Citizen (אזרח).

⁴⁶ Wolfgang Truetschler, "The Internet: A New Mass Medium", In McQuail D. and Siune K. (eds), **Media Policy**, Sage, 1998.

⁴⁷ אתר האינטרנט <http://www.yourparty.org>

4.2.2. הצבעה בבחירות באמצעות האינטרנט

האפשרות להצביע בבחירות באמצעות האינטרנט היא רעיון שמלהיב את דמיונם של חובבי טכנולוגיה, של מנהיגים פוליטיים ושל אזרחים בכל רחבי העולם. התומכים ברעיון טוענים כי הוא עשוי להגביר את מעורבות האזרחים בתהליך הבחירות ולהגדיל את שיעורי ההצבעה. המתנגדים לו טוענים כי כל עוד קיימות בעיות כמו אי-שוויון בנגישות לרשת וסוגיות של אבטחת מידע, מוקדם מדי לדון בעניין. הדבר נוסה בפעם הראשונה בחודש מרס 2000, כאשר המפלגה הדמוקרטית בארצות-הברית אפשרה לחבריה לבחור באמצעות האינטרנט את מועמדם לראשות המפלגה לקראת הבחירות לנשיאות.⁴⁸

שווייץ אימצה את שיטת הבחירות הממוחשבת, ובחודש ספטמבר 2004 נערכו בכמה ממחוזותיה בחירות כלליות באמצעות האינטרנט. יש המציעים כי גם בישראל תוחלף השיטה המיושנת של קלפיות, פרגוד ופתקים בבחירות באמצעות האינטרנט. היתרונות של השיטה הממוחשבת הם לא רק חיסכון גדול בהוצאות ובכוח-אדם אלא גם האפשרות להיערך לקראת בחירות במהירות ולפרסם את התוצאות באופן מיידי.⁴⁹

5. סיכום ומבט לעתיד

על המפלגה כמוסד סוציולוגי ופוליטי עוברים בעשורים האחרונים, בארץ ובעולם כולו, תהליכי שינוי רבים. כוחה של המפלגה נחלש ותפקידים רבים שמילאה בעבר ניטלו ממנה. בישראל של העידן החדש עומדים לפני המפלגות אתגרים רבים, הן מבחוץ (התרחבות המגזר השלישי והבחירה הישירה בשלוש מערכות בחירות) הן מבפנים (אימוץ שיטת הפריימריס ודרישת חבריהן לפתיחות ושקיפות רבות יותר). יש הטוענים עקב כך כי אנו נמצאים בעידן של "קץ המפלגות", ואילו אחרים מציינים כי מוקדם להספיד את המפלגות וכי אלה יצאו מהתהליך במבנה שונה אבל ימשיכו להיות בעלות השפעה רבה כקודם. מעניין יהיה לראות אם "מדינת המפלגות" הישראלית מסוגלת לשקם את עצמה, או שמא יקום מוסד חלופי למפלגות, שיצליח לשקף את רצון הציבור מצד אחד ולשמור על הכללים הדמוקרטיים מצד שני.

האפשרות של מנהיגים להופיע בטלוויזיה יצרה דפוס של פוליטיקאי מזן חדש. כיום מידת הפרסום של פוליטיקאי תלויה במידה רבה ביכולתו "לעבור מסך", לחדד את מסריו בצורה המתאימה למדיום וכדומה. התגברות הממד האישי בפוליטיקה הופכת את המפלגה לגורם משני בתהליך.

ירידת כוחן של המפלגות ועליית כוחות אחרים מסמלת מגמות של ביזור כוח וסמכויות בפוליטיקה החדשה. בראשית האלף השלישי הפך נפוץ דפוס של דמוקרטיה מלמטה כלפי מעלה (מהציבור אל השלטון), דגם חדש יחסית, השונה מאוד מהדגם המסורתי של דמוקרטיה מלמעלה כלפי למטה (שייצגו המפלגות הקלאסיות). היום מקבלים דגש רב יותר ערכים כמו היענות, דיווחיות ושקיפות כלפי הציבור. חופש המידע הפך אף הוא ערך חשוב, בפרט לאחר חקיקת חוק מפורש בנושא זה.

ערכים אלה באים לידי ביטוי בשימוש הגובר באמצעי התקשורת בכלל ובאינטרנט בפרט. באמצעות התקשורת חבר מפלגה או אזרח התומך בה יכול לבחון את פעילות חברי הכנסת מטעמה ולהחליט אם

⁴⁸ Joe Mohen and Julia Glidden, The case for internet voting, association for computing machinery, January 2001, p.44.

⁴⁹ אלכס דורון, "בחירות בלחיצת כפתור", מעריב, 2 בדצמבר 2004.

הם ראויים להבעת תמיכה או לביקורת. דרכי המעקב אחר נבחרי הציבור הולכות ומשתכללות בזכות ההתפתחויות הטכנולוגיות; כך, למשל, בדוחות סטטיסטיים מפורטים המסכמים בכל שנה את מושבי הכנסת והמתפרסמים באתר האינטרנט של הכנסת יש דיווח מדויק על מספר הצעות החוק והשאלות שהגיש כל אחד מחברי הכנסת ועל שיעור הנוכחות של כל אחד מהם במליאה ובדיוני הוועדות.

דוגמה טובה לדרך שבה השלטון עשוי להפוך קשוב יותר לציבור יש בוועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת, המקיימת ישיבות ועדה מקוונות המועברות בשידור חי באינטרנט. כל אזרח המתחבר לשידור יכול להגיב בזמן אמת – בלחיצת כפתור – על המתרחש בישיבה, ולשאול שאלות. חברי הוועדה מתייחסים מפעם לפעם לתגובות הציבור וכך מאפשרים לו להיות מעורב יותר בתהליכי קבלת ההחלטות.

לאמצעי התקשורת ובייחוד לאינטרנט יש חלק נכבד בהחלשת כוחן של המפלגות. הציבור נחשף למידע זמין על אודות נבחרי, עוקב אחר פעילותם במגוון אמצעי תקשורת ומשנה את דפוסי ההשתתפות הפוליטית שלו ואת דרכי מעורבותו בשלטון. העתקת המשחק הפוליטי לזירה האלקטרונית קובעת עובדות בשל הגידול במספר האנשים המחוברים לאינטרנט והצורכים באמצעותו מידע וחדשות ובשל הכרסום ההדרגתי בצורת ההשתתפות המסורתית בפוליטיקה בדרך של חברות במפלגה.

האינטרנט מחליש את המבנה הישן של המפלגה גם בכך שהוא מאפשר למפלגות לפנות אל הבוחרים באופן אישי ועל בסיס קבוע, לא רק לפני בחירות. ואולם, אף שהקשר הוא אולי פשוט ותדיר יותר מכפי שהיה בעבר, הוא גם שטחי יותר ודורש פחות מחויבות מהפעיל המפלגתי. במלים אחרות, הדגם של תומך פסיבי במפלגה נעשה רווח יותר מהדגם של חבר המפלגה הפעיל. יש ירידה מסיבית במספר החברים במפלגות המשלמים דמי חבר, בד בבד עם עלייה בתמיכה במפלגות מבחוץ, במרחב הווירטואלי. זהו דגם שונה של מעורבות, שהוא פחות פורמלי, מחייב ומעמיק, וקשה גם לאכוף בו המשכיות.

לסיכום הדיון בשאלה כיצד האינטרנט עתיד להשפיע על החברה ועל הפוליטיקה יצוין כי ידועות שתי גישות קצה לנושא זה בספרות המחקר – גישה אופטימית וגישה פסימית: מי שגישתם אופטימית רואים באינטרנט את תחילתו של עידן דמוקרטי חדש שבו המידע פתוח ונגיש לכול. מי שגישתם פסימית גורסים כי תקשורת המחשבים בכללותה תיצור קונפליקטים חדשים ודווקא חוסר מידע איכותי, בשל אי-עמידת התכנים בסטנדרטים מקצועיים.⁵⁰ הראשונים מציגים חזון ותקווה, והאחרונים מצביעים על הסכנות. כך או כך, אין ספק שלאינטרנט השפעה על חיינו בכלל ועל כללי המשחק הפוליטי בפרט.

⁵⁰ Kevin Hill and John Hughes, **Cyberpolitics**, Rowman & Littlefield Publishers, 1998, p.2

6. ביבליוגרפיה

ספרים ומאמרים

- אשורי תמר, "מה חדש במדיום החדש", העין השביעית 26, מאי 2000, עמ' 36–37.
- גדרון בנימין, מיכל בר וכץ חגי, המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003.
- גולדברג גיורא, המפלגות בישראל: ממפלגות המון למפלגות אלקטורליות, הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב, 1992.
- גלילי אורית, הטל-פוליטיקאים: מנהיגות פוליטית חדשה במערב ובישראל, הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב, 2004.
- דורון אלכס, "בחירות בלחיצת כפתור", מעריב, 2 בדצמבר 2004.
- דיסקין אברהם, השינויים במפת המפלגות ובמבנה המפלגות הישראליות, נכתב בעבור מרכז מחקר ומידע, הכנסת, ינואר 2001.
- דיסקין אברהם, ימי ירושלים האחרונים: קווים לבחינת הדמוקרטיה הישראלית החדשה, מכון פורסיהמר למחקרי מדיניות, 2001, עמ' 53.
- דרומי אורי, "חשבתי לתומי שמותר לראש הממשלה לפנות ישירות אל הציבור", הארץ, 18 באוגוסט 2004.
- הטיס-רולף שילה, לקסיקון פוליטי של מדינת ישראל, כתר, 1998.
- חזן ראובן, "מהרסייד ומחריבייד ממך יצאו: השלכות הפריימריס על המפלגות", בתוך: קורן דני (עורך), קץ המפלגות – הדמוקרטיה הישראלית במצוקה, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 78–90.
- חזן ראובן וגדעון רהט, "ייצוג, רפורמה אלקטורלית ודמוקרטיה: לקחים תיאורטיים ואמפיריים מבחירות 1996 בישראל", מדינה וחברה 1 (1), דצמבר 2001, עמ' 51–77.
- ינאי נתן, "מדוע מפלגות פוליטיות שורדות", מדינה וחברה 2 (3), דצמבר 2002, עמ' 327–338.
- יער-יוכטמן אפרים, "מפלגות ואמון הציבור" בתוך: קורן דני (עורך), קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 224–239.
- ליסק משה והורוביץ דן, "גיוס פוליטי ובינוי מוסדות ביישוב היהודי בתקופת המנדט", בתוך: ליסק משה וגוטמן עמנואל (עורכים), המערכת הפוליטית הישראלית, עם עובד, 1977, עמ' 51–121.
- מרכז מחקר ומידע, הכנסת, מדד הכנסת: תפיסות הציבור את הרשות המחוקקת, 2001.
- נויברגר בנימין, המפלגות בישראל, האוניברסיטה הפתוחה, 1997.

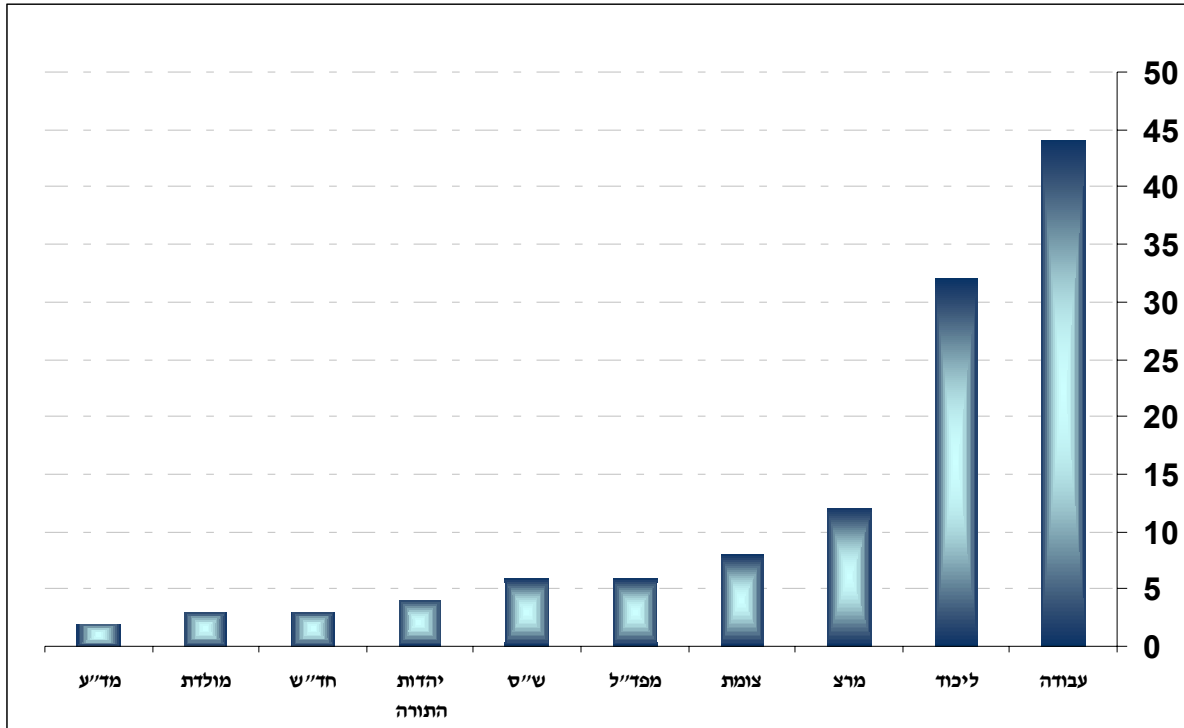
- פרלמנט 45, המכון הישראלי לדמוקרטיה, אוקטובר 2004.
- קורן דני (עורך), קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998.
- קני-פז ברוך, "ישראל לקראת שנת אלפיים: עולם הולך ומשתנה", בתוך: ליסק משה וקני-פז ברוך (עורכים), ישראל לקראת שנת אלפיים – חברה, פוליטיקה ותרבות, הוצאת מאגנס, עמ' 427–408.
- רהט גדעון ופדהצור עמי, "המפלגות בישראל בין חברה למדינה", מדינה וחברה 1 (1), דצמבר 2001.
- Dahlgren Peter, "The Internet and the Democratization of Civic Culture", **Political Communication** Vol. 17, No.4, October 2000, pp. 335–340
- Gronlund Ake, "E-Democracy: in search of tools and methods for effective participation", **Journal of multicriteria decision analysis**, March-June 2003, vol.12, pp.93–100
- Hill Kevin and Hughes John, **Cyberpolitics**, Rowman & Littlefield Publishers, 1998
- Lijphart Arend, **Democracy in plural societies**, Yale, 1980
- Mohen Joe and Glidden Julia, The case for internet voting, Association for Computing Machinery, January 2001, p.44

אתרי אינטרנט

- מכון חיים הרצוג לתקשורת, פוליטיקה וחברה, <http://www.tau.ac.il/institutes/herzog/telepopulizm.pdf>, תאריך הכניסה: 23 בינואר 2005.
- מפלגת Your Party בבריטניה, <http://www.yourparty.org/>, תאריך הכניסה: 23 בינואר 2005.
- פורום מפלגת שינוי, <http://www.tapuz.co.il/tapuzforum/main/forumpage.asp?id=232>

7. נספח: התוצאות של ארבע מערכות הבחירות האחרונות לכנסת

תוצאות הבחירות לכנסת ה-13 (23 ביוני 1992)

תוצאות הבחירות לכנסת ה-14 (29 במאי 1996)

